

УДК: 316.752:2]-044.922:[316.42:004]

ФОРМУВАННЯ ЛЮДИНИ НОВОГО ТИПУ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Дарморізі Оксана

Львівський національний університет імені Івана Франка

(стаття надійшла до редколегії – 27.10.2016 р., прийнята до друку – 12.12.2016 р.)

© Дарморізі О., 2016

Проаналізовано феномен Інтернету як один із головних засобів масової комунікації в сучасному світі. Визначено його сутнісні характеристики та окреслено вплив на формування людської особистості та спільноти. Розглянуто віртуальну реальність як новий соціокультурний простір та чинник трансформації релігійності та особистісних якостей сучасної людини. З'ясовано її головні риси та способи комунікації у віртуальному світі. Виявлено особливості існування людини та релігії в мережевій спільноті.

Key words: релігійність, релігія, Інтернет, віртуальна реальність, нові медіа, інформація, людина, суспільство.

FORMATION OF NEW TYPE OF HUMAN AND TRANSFORMATION OF RELIGIOSITY IN THE INFORMATION SOCIETY

Oksana Darmoriz

The article analyses religion of a modern person, considering the role of the Internet and virtual reality in the information society. Modern society is an open information society in which the main role in economic, political and cultural development is information. There can be distinguished the following features of Information Society: fast growing of electronic information resources, free dissemination of information and free access to it. A person in the modern world has to instantly react on emergence of available information calls, technical innovations, rapid social and cultural development. Religion uses new means of communication for their own distribution and better communication with their followers or possible adepts. The Internet is increasingly becoming a mediator between a person and religion where everyone can get information about variety of religions, practice them and communicate with other believers. At the modern stage, a person departs from established forms of communication with the supernatural and begins to create new forms of religiosity which are a better reflection of the current state of social and scientific development. Traditional religions use the Internet for communication with their followers. Besides, new religions - cyber religions - appear. Cyber religions radically change human consciousness since real communication with the supernatural strength is replaced by the virtual, unreal, and thus, formed ideas are not about true communion with God but about a game which can stop at any time or start again. Moreover, a person usually acquires new features which are not real but which he or she wants to receive. He or she turns to the Creator with help of the new technology, creates an alternative world in virtual reality and receives unlimited power over him.

Ключові слова: religious, religion, the Internet, virtual reality, new media, information, person, society.

Сучасний етап соціокультурного розвитку позначений активними процесами, котрі спричинюють глобальні та стрімкі зміни в людському бутті. Змінюється світ, змінюється людина, трансформуються комунікаційні та ідентифікаційні процеси, адаптуючись до нових умов та викликів сучасності. Здавалося б лише наші стосунки з трансцендентним мають залишатися незмінними, оскільки лежать у метафізичній площині та не залежать від мінливості реального світу. Проте, зазнає змін і релігійність

людини, що, своєю чергою, впливає на процеси ідентифікації, зумовлює необхідність пошуку нової ідентичності, визначення свого місця в світі та переосмислення смислопокладальних аксіологічних засад буття. Саме тому постає необхідність філософського осмислення трансформацій суспільства, їхній вплив на особистість та її релігійність, адже попри активні наслідки секуляризації як атрибуту сучасності, для більшої частини суспільства релігійність у тому чи іншому вигляді, продовжує

відігравати визначальну роль у кожній окремій життєвій біографії, а також впливати на поведінкову стратегію окремого індивіда зокрема та й суспільний розвиток загалом.

Особливості розвитку сучасного інформаційного суспільства, пов'язані із проблемами глобалізації, впливу наукових досягнень, Інтернет-середовища, віртуальної реальності тощо розглядаються у дослідженнях С. Бенхабіб, М. Кастельса, И. Валлерстайна, У. Бека, Н. Хомські, З. Баумана, С. Жижека, М. Ліндстром, М. Маклюєна, Н. Носова, Д. Іванова та ін. Проблемам релігійності та сучасному стану існування релігій присвячені праці Ж.-П. Вілле, П. Ставінські, М. Бабаєва, А. Васютина, Л. Компанцевої, М. Лукіної, С. Хоружого. Водночас ці дослідження стосуються лише окремих аспектів трансформації сучасного суспільства та людських світоглядних уявлень, зокрема релігійних. Багато аспектів ще чекає на свого дослідника, серед них і з'ясування впливу інформаційного суспільства та інформаційної культури, віртуальної реальності та Інтернету як глобальної мережі на свідомість та релігійність окремої людини, її суспільну поведінку. Безперечно коло означених питань, котрі потребують детального розгляду, є доволі широким, тому **метою цієї статті** є спроба окреслити найважливіші аспекти формування “нової людини”, визначення головних чинників, що впливають на трансформацію її свідомості й релігійності, а також наслідки такого впливу.

Філософські дослідження трактують релігійність як світоглядну орієнтацію індивіда і групи, що виявляється через сукупність релігійних властивостей свідомості, поведінки, відносин. По-суті, релігійність відображає наше ставлення до вищої сили, Абсолюту, у якій формі воно б не виявлялося – давніх язичницьких віруваннях, національних чи світових релігіях, або й у неусвідомленому сприйнятті надприродного як невід'ємного атрибуту людського життя поза релігійними формами. Важливе значення для побудови стосунків “людина–Бог” чи “людина–надприродна сила” мають багато факторів: суспільний розвиток групи, в яку включений індивід, сім'я, специфіка соціокультурного розвитку спільноти, розвиток науки тощо. Тому розгляд релігійності сучасної людини через призму особливостей функціонування сучасного суспільства та культури є цілком логічним та закономірним, оскільки дає змогу побачити людську духовність у нових умовах.

Сьогодні все частіше характеризують сучасне суспільство (зокрема, західне) як відкрите інформаційне суспільство, в якому головну роль в економічному, політичному та культурному розвитку

відіграє інформація. Такий стан речей зумовлений власне глобалізаційними процесами, які й визначають напрям соціокультурного розвитку. “Ефекти глобалізації, – зазначав Ж. Дерида, – по суті похідні від досягнень техно-науки (виробництво і блага, які вони приносять, окрім всього іншого, нерівномірно та несправедливо розподілені в світі), і вони включають в себе... і нові ритми, і можливість швидкого пересування, і віртуальної комунікації в наш час електроніки (комп'ютеризації, електронної пошти, Інтернету і т.п.), а також обіг людей, товарів, типів продукції і соціально-політичних моделей на ринку, який є відкритим та більш-менш впорядкованим” [1, с. 127–128].

Суттєвими рисами інформаційного суспільства є лавиноподібний ріст електронних (оцифрованих) інформаційних ресурсів, вільне розповсюдження інформації та вільний доступ до неї. “Як індивідууми всі ми підпадаємо під вплив інфосфери кожен раз, коли контактуємо з комунікаційними технологіями – такими, як телебачення, комп'ютерні мережі, журнали, відеоігри, факси, радіо-шоу, компакт-диски чи відеокасети”, – зазначав Д. Рашкофф у праці “Медіавірус” [6]. Причому, зустріч із ними у кожного відбувається кілька разів на день. Сучасна людина змушена набувати нових умінь пов'язаних із пошуком інформації та орієнтуванням у складній мережі інформаційних потоків, яка є обов'язковою ознакою її світу. По суті відбувається поступове формування людини нового типу, яка повинна блискавично реагувати на появу наявних інформаційних викликів, технічних новинок, стрімкої зміни соціокультурного розвитку.

У сучасному суспільстві можемо говорити і про нове буття інформації в культурі, способи її поширення, обміну та збереження. Релігійна свідомість також послуговується інформацією, тому способи її поширення в сучасному світі залежатимуть від особливостей розвитку інформаційних потоків, характерних для тієї чи іншої спільноти. Сьогодні особливе місце в цьому процесі належить появі Інтернету та активному використанню його можливостей в людських спільнотах. По суті цей винахід є не лише способом трансляції культурного досвіду, а й способом організації культурного змісту, що видозмінює архітектуру самої культури. Інтернет розвиває межі національних культур, руйнує замкнутість таких форм культури, як наука, мистецтво, філософія, ідеологія, релігія тощо. Кожна людина може не лише споглядати культурні явища чи пасивно сприймати зміст культури, але бути її активним творцем.

“Ми можемо взяти до уваги, що інтерактивне оповідне моделювання вже є масово вживаним у

сьогоднішньому працюючому світі. Інтерактивно моделюються (літературний критик сказав би – драматизуються) будь-які ситуації. Електронно розігруються великі битви нашого світу – як минулі, так і майбутні – і як вдома у садку дядька Тобі, так і у Пентагоні. Можна створювати, проектувати будинки та поміщати їх у цілком конкретну точку міського середовища і дати можливість перспективному замовникові “пройтися” цією вулицею. Проводиться репетиція політичних кампаній, укладаються мирові угоди, за допомогою теорії ігор знаходить точку рівноваги між різними інтересами. Еволюція людини й тварин, реальна і потенційна, досліджується на основі комп’ютерної біології, яка називається “штучне життя” [4, с. 26].

У сферу комп’ютерного моделювання входить і релігія, яка використовує більшість інтернет-ресурсів для власного поширення та кращого зв’язку зі своїми послідовниками чи можливими адептами. Інтернет дедалі більше стає медіатором між людиною та релігією, де вона може отримувати інформацію про найрізноманітніші релігії, практикувати їх, спілкуватися з іншими вірними. Це стає реальним насамперед тому, що комп’ютерні мережі дають змогу діяти анонімно, полегшують взаємозв’язки з людьми, які нам близькі за переконаннями, дають можливість отримати підтримку, якої людині не вистачає у реальному світі. Тим паче, що розпочати комунікаційний процес за комп’ютером набагато легше, ніж знайти реальну релігійну громаду за місцем свого проживання та налагодити зв’язок із її членами.

Більшість традиційних та нетрадиційних релігій послуговуються новими засобами масової комунікації, вбачаючи в Інтернеті ефективний засіб місіонерської діяльності. Сьогодні за допомогою Всесвітньої мережі можна віртуально відвідати святі місця, почути чи прочитати проповідь, отримати необхідну інформацію про історію чи сучасний стан релігійної громади, конфесії чи й релігії загалом, навіть долучитися до таїнств (сповіді, похорону, вінчання). Безперечно традиційні церкви категорично заперечують проведення таїнств таким чином, але й вони активно діють в інтернет-просторі: створюють свої портали, молитовні групи, інтернет-спільноти, електронні журнали та Католицька церква навіть має свого покровителя в Інтернеті, ним став з 1999 р. середньовічний вчений-енциклопедист святий Ісидор Севільський. Водночас не лише релігії, котрі виникли в реальному світі, поза межами Інтернету, та мають більш чи менш тривалу історію, використовують цифрові технології для підвищення ефективності релігійної діяльності, але й з’являються нові релігійні

форми, так звані кіберрелігії, котрі ґрунтуються на сприйнятті віртуальності як вищого типу реальності. Вони в мережевих спільнотах створюють нові міфологічні та релігійні сюжети, образи нових пророків, учителів і навіть божеств.

Релігія є органічним елементом культури, оскільки її догмати виражаються за допомогою тієї культури, в якій вона функціонує. Саме через культурні впливи бачимо різницю між проявами християнства в Латинській Америці чи Європі або відмінності між дзен- та чань-буддизмом. Інтернет як соціокультурний феномен, будучи породженням глобалізованого світу, сприяє утвердженню культури глобального діалогу, яку В. Біблер визначав як діалог культур. У цій культурі людина відчуває свою значущість, оскільки проголошується орієнтація на індивідуальний внесок кожного у так звану глобальну творчість, коли кожен може приєднати свій голос до багатоголосся інших чи впливати на загальне звучання. Проте, таке відчуття своєї особливості та важливості є великою мірою ілюзорним, оскільки істинний внесок окремої особистості в розвиток загальної культури досить примарний і не завжди його адекватно оцінюють інші, а часто просто не може бути адекватно оціненим (це стосується як позитивних, так і негативних оцінок).

Водночас не варто й применшувати роль інтернет-культури на формування культурної специфіки загалом, тому що цей вплив є величезних масштабів, особливо, якщо його правильно використовувати. Молоде покоління не уявляє свого життя поза можливостями новітніх технологій і дуже важливо наскільки традиційна культура буде до них чутливою і навчиться їх використовувати для свого блага. Інтернет створює величезну базу наукової інформації та забезпечує відповідні комунікації, також можна відзначити його політичну, і навіть релігійну, спрямованість. За його допомогою, впливаючи на людей, можна здійснювати як релігійну і культурну експансію, так і стимулювати формування певних структур свідомості та несвідомого людини. У такому разі можна констатувати зміну ментальності, ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів і окремої людини, і соціальної групи; тому очевидно, що його ефективно можна використовувати для структурування поведінки громадян у потрібному для влади руслі. За активного впровадження інтернет-ресурсів у релігійне життя людини, це можна з користю використовувати, як традиційним релігіям, так і сприяти появі нових релігійних форм та утворень.

Сучасне урбанізоване суспільство втратило традиційні методи впливу на релігійність, тому

використовує для цього нові медіа, які для підходять для цього якнайкраще. Інтернет став засобом комунікації загальносвітового масштабу, механізмом розповсюдження інформації, а також сферою для співпраці та спілкування людей, що охоплює всю земну кулю. На відміну від попередніх медіа (газети, радіо, телебачення), основною функцією яких стало виробництво та розповсюдження масової інформації, Інтернет надає можливість для комунікації у ширшому значенні слова, що включає міжособистісну і публічну сфери спілкування. Утворюються нові форми комунікативної поведінки в середовищі, де панують горизонтальні зв'язки та відсутні територіальні, ієрархічні та часові межі. Також інформаційні контакти відбуваються в режимі відкритості та загальнодоступності. Майже кожен може отримати доступ до Інтернету, значними обмеженнями можуть бути лише низький рівень каналів зв'язку і недостатність матеріальних коштів.

Усі мережеві служби, виконуючи функцію розповсюдження інформації та масової комунікації, мають широкі функції та можливості використання. Так, Д. Мак-Квейл серед головних рис нових медіа виділяє: інтерактивність як коефіцієнт реакції на пропозиції з боку користувача; соціальну присутність – відчуття особистого контакту з іншими; багатство медій, яке забезпечується ступенем зменшення неоднозначності, великою кількістю посилань, залученням почуттів та багатьох інших людей до процесу комунікації; автономність – ступінь незалежності від джерела і його контролю; приватність, оскільки людина може самостійно вирішувати коли припинити процес комунікації і, що саме варто повідомляти іншим; персоналізацію як ступінь унікальності повідомлення та його особистісного наповнення. Також він називає нові медіа джерелом розвитку, а не корисності [7].

Зважаючи на стрімкий розвиток Всесвітньої павутини загалом та й інтернет-технологій зокрема, все більше соціальних комунікацій здійснюється власне через Інтернет. Мережа поступово стає соціальним і комунікаційним простором, де створюються та використовуються різноманітні комунікаційні стратегії, методи та тактики. Водночас цей простір формує певну медіативну реальність, яка об'єднує користувачів мережі. Тут включаються особливі механізми віртуалізації соціальності як невід'ємного соціального ефекту нових комунікаційних медійних технологій.

М. Кастельс відзначає особливу роль Інтернету та віртуальної реальності у формуванні нового типу культури та людини. Він стверджував, що “нова комунікаційна система радикально трансформує

простір і час, фундаментальні зміни людського життя. Місцевості позбавляються свого культурного, історичного, географічного значення і реінтегруються у функціональні мережі чи в образні колажі, викликаючи до життя простір потоків, які замінюють простір місць. Час стирається у новій комунікаційній системі: минуле, теперішнє і майбутнє можна програмувати так, щоб вони взаємодіяли один з одним в одному і тому ж повідомленні... Це культура реальної віртуальності, де вигаданий світ є вигадкою в процесі свого створення” [3].

Культура віртуальної спільноти привносить в Інтернет-простір соціальний аспект, оскільки характеризується вибірковою соціальною взаємодією та символічним єднанням людей у мережі. Проголошений у Москві 22 травня 2001 р. “Маніфест віртуалістики” (Центр віртуалістики Інституту людини Російської Академії Наук) стверджує необхідність виокремлення віртуального через те, що на цьому етапі в багатьох сферах життя за значущістю його можна зіставити з константним. “Співвідносна значущість віртуального і константного в світі змінилась, тобто змінився світ. Світ став віртуальним у тому сенсі, що віртуальне набуло статусу, яким не можна знехтувати... У найближчому майбутньому світ загалом і кожен його фрагмент усе більше буде віртуалізуватися, тобто буде відбуватися збільшення значення віртуальності. Віртуалістика – новий світогляд, що відповідає прийдешній епосі цивілізації, причому не тільки західної чи східної, але й будь-якої з існуючих на Землі” [5].

Зазначимо, що “втеча” людини у світ ілюзій не є новим явищем, і саме релігія в усі часи забезпечувала людству таку можливість. Водночас новітня доба дає можливість ілюзорний віртуальний світ перетворити на реальність, при цьому наповнивши його різноманітним, зокрема й релігійним змістом. По суті тепер релігія стає лише частиною віртуального, тоді коли в минулому вона самостійно виконувала таку функцію.

Дослідники віртуальної реальності виділяють серед характеристик віртуального простору, сформованого інформаційними потоками, мінливість, симуляційність, знеособленість, поверховість людських контактів, принципову відкритість, антиієрархічність, децентрованість, мобільність. Опосередкована інтернет-технологіями, віртуалізація соціальної реальності суттєво її трансформує, перетворюючи на нову соціальність, якої не існувало раніше. В ній залишається все менше загальних основ для побудови символічної комунікації, спільного культурного тла, навіть у межах однієї нації та одного покоління. “Віртуалізація руйнує дистанцію

між сусідом та далеким іноземцем, оскільки ліквідує присутність Іншого в Реальності: сусіди й іноземці – всі однакові в їхній примарній присутності на моніторі”, – відзначав С. Жижек, аналізуючи кіберпростір [2]. Як наслідок руйнується зв'язок між поколіннями, розпадаються соціальні групи, хаотично формуються тимчасові численні атомарні структури – віртуальні спільноти зі слабкими соціальними зв'язками.

Одночасно утруднюється можливість комунікації на ґрунті формування спільних принципів та норм та виростає рівень персоніфікації інформації, що зумовлює все більше розмивання меж між публічним та приватним. Віртуальна реальність таким чином розглядається здебільшого як нова реальність, яка підмінює собою соціокультурний простір та життєвий світ людини, формує нові парадигми пізнання світу та поведінкові механізми.

“Усний світ повертається й іншим способом – через поточну технологічну моду, “віртуальну реальність”. Ця цифрова технологія дозволяє будь-кому, хто вдягне спеціальний шолом і рукавицю або комбінезон, увійти до тривимірного цифрового простору й діяти у ньому. Ми можемо нарешті заповзти до телевізора. Винахідники цієї неймовірної технології замислили її як остаточний засіб зв'язку, який досягне нульового спотворення людської взаємодії. Джерон Ленєр – головна фігура у світі віртуальної реальності – відзначив на конференції TED2, що віртуальна реальність дозволяє нам нарешті розкіш безпосередньої комунікації (Technology Entertainment Design: The Second Conference, 22-28 February 1990, Monterey, California). Але, як указує Болтер, таке осмислення нехтує семіологічним елементом усієї людської комунікації...

Це погані новини для тих, хто бажає перетворити віртуальну реальність на художню форму. Семіологічна гра – ось що люди шукають у невласному досвіді. Виключіть її повністю, і ви побачите, що не спростили зв'язок між людьми, а знищили його” [4, с. 364–365].

Свобода визнається однією із головних цінностей Інтернет-простору – тут я можу бути собою або кимось іншим, можу вибирати, можу втілювати свої найбожевільніші задуми. Водночас така свобода є значною мірою ілюзорною, оскільки Інтернет як засіб комунікації створює свої правила поведінки, принципи спілкування, правила та обов'язки, норми та табу. Відбувається так тому, що в цьому середовищі створюється нова спільнота, яку М. Кастельс називає віртуальною або мережевою. Аналізуючи способи існування людини в цій спільноті, він зазначає, що здебільшого використання

Інтернету є інструментальним, тісно пов'язаним з роботою, сім'єю та повсякденним життям користувачів Мережі. “Більше ніж 85 % всіх випадків використання Інтернету відводиться електронній пошті, і більша частина об'єму останньої пов'язана з виконанням різних функцій, конкретними завданнями і контактами з рідними та друзями в умовах реального життя” [3, с. 143]. Відкидаючи твердження про те, що Інтернет є причиною відмежування людини від світу (це може стосуватися здебільшого незрілої особистості, наприклад, підлітків), автор “Галактики Інтернету” стверджує, що соціальна взаємодія в Інтернеті взагалі не впливає безпосередньо на спосіб повсякденного життя, за винятком привнесення в наявні соціальні відносини онлайн-взаємодії. Водночас серед головних тенденцій у розвитку соціальних контактів у віртуальному просторі він виокремлює мережевий індивідуалізм, який розглядає, як соціальну структуру, а не як ізолюваних індивідів. Він полягає в тому, що саме індивіди будують свої мережі, он-лайн-ові та оф-лайн-ові, ґрунтуючись на особистих інтересах, цінностях, схильностях та проектах.

Таким чином, варто говорити про неоднозначний вплив нових медіа, зокрема Інтернету, на формування “нової людини” та її релігійності. Здебільшого йдеться про позитивні зміни. У будь-якому випадку, цих змін не можливо уникнути і людина та її культура, світогляд, соціальні зв'язки та схеми комунікації все більше залежатимуть від розвитку новітніх технологій. Їх осмислення дасть можливість швидше та легше набути нових якостей, адаптуватися до нового інформаційного середовища. Зважаючи, що мережеві спільноти – явище порівняно нове і дуже швидко трансформується під впливом різноманітних факторів, сьогодні можемо лише окреслити проблему. Вирішення цієї проблеми – мета подальших наукових досліджень. Так само це стосується й виокремлення основних характеристик “нової людини”, її релігійного світогляду та культури, а також визначення перспектив розвитку людства в найближчому майбутньому, яке безпосередньо пов'язане із феноменами Інтернету та віртуальної реальності.

Традиційна релігійність у сучасності починає трактуватися як щось занадто архаїчне та невідповідне вимогам часу. Під впливом науково-технічного прогресу, людина відходить від усталених форм спілкування з надприродним і починає творити нові форми релігійності, які більшою мірою відповідають сучасному стану суспільного та наукового розвитку. З одного боку це може бути переведення традиційних релігій у нові форми, поява їх у інтернет-середовищі,

з іншого – поява у цьому середовищі зовсім нових релігійних явищ – кіберрелігій. У середовищі останніх радикально змінюється свідомість та самосвідомість людини, адже реальне спілкування з вищою силою замінюється віртуальною, нереальною, а отже формує уявлення не про справжнє спілкування, а швидше – гру, яку можна зупинити в будь-який час або розпочати заново. Крім того, людина зазвичай набуває нових ознак, яких немає насправді, але, які дуже хотіла б отримати, вона, за допомогою нових технологій, перетворюється на Творця, оскільки у віртуальній реальності створює альтернативний світ і отримує над ним безмежну владу.

Безперечно, існування нової релігійності може мати і позитивні, і негативні наслідки для формування людської особистості та існування релігій в культурі. Проте дуже важливо навчитися з користю використовувати нові технології та нові типи культури для розвитку релігійного світогляду та повноцінного функціонування релігійних феноменів у сучасному світі. Ігнорування їх чи заперечення рано чи пізно матимуть деструктивні наслідки для самих релігій, а також можуть сприяти розгубленості людини, втраті смисловажливих орієнтирів тощо. Сучасність ставить перед людиною нові виклики, на які вона змушена адекватно реагувати, застосовуючи увесь наявний досвід та існуючі можливості. Лише це дасть їй змогу гармонійно існувати в мінливому світі та відчувати себе максимально комфортно. Перспективою подальших досліджень є звернення до феномену Інтернету та віртуальної реальності та їхнього впливу на свідомість та самосвідомість людини.

1. Деррида Ж. Глобалізація, мир, космополітизм / Ж. Деррида // *Космополіс*. – № 2 (8). – 2004. – С. 125–140.
2. Жижек С. Кіберпространство, или Невыносимая замкнутость бытия [Електронний ресурс] / С. Жижек // *Искусство кино*. – 1998. – № 2. – Режим доступу: <http://kinoart.ru/archive/1998/02/n2-article19>.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс] / М. Кастельс. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php.
4. Ленем Р. Электронное слово: демократия, технология та мистецтво / Р. Ленем. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 376 с.
5. Носов Н. А. Манифест виртуалистики [Електронний ресурс] / Н. А. Носов. – М. : Путь, 2001. – 17 с. – Режим доступу: http://www.virtualistika.ru/vip_15.html.
6. Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание [Електронний ресурс] / Д. Рашкофф. – Режим доступу: <http://mediavirus.narod.ru/content.html>.
7. McQuail D. *Mass Communication Theory. An Introduction* / D. McQuail. – London : Sage, 1994.

1. Derrida Zh. *Globalizatsiya, mir, kosmopolitizm* / Zh. Derrida // *Kosmopolis*. – No. 2 (8). – 2004. – S. 125–140.
2. Zhizhek S. *Kiberprostranstvo, ili Nevynosimaya zamknutost bytiya* [Elektronnyi resurs] / S. Zhizhek // *Iskusstvo kino*. – 1998. – № 2. – Rezhym dostupu: <http://kinoart.ru/archive/1998/02/n2-article19>.
3. Kastels M. *Informatsionnaya epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura* [Elektronnyi resurs] / M. Kastels. – Rezhym dostupu: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php.
4. Lenem R. *Elektronnoe slovo: demokratiia, tekhnolohiia ta mystetstvo* / R. Lenem. – K. : Nika-Tsentr, 2005. – 376 s.
5. Nosov N. A. *Manifest virtualistiki* [Elektronnyi resurs] / N. A. Nosov. – M.: Put, 2001. – 17 s. – Rezhym dostupu: http://www.virtualistika.ru/vip_15.html.
6. Rashkoff D. *Mediavirus. Kak pop-kultura tayno vozdeystvuet na vashe soznanie* [Elektronnyi resurs] / D. Rashkoff. – Rezhym dostupu: <http://mediavirus.narod.ru/content.html>.
7. McQuail D. *Mass Communication Theory. An Introduction* / D. McQuail. – London : Sage, 1994.